

ARKADIUSZ RZEPKOWSKI

Uniwersytet Łódzki

Skład narodowościowy, wyznaniowy i językowy ludności Łodzi w Drugiej Rzeczypospolitej

Badania nad strukturą ludności Łodzi w okresie dwudziestolecia międzywojennego prowadzone były już od dawna. Koncentrowały się one głównie na ustaleniu składu zawodowego tej społeczności. O składzie narodowościowym całej ludności miasta pisał Julian Karol Janczak, który w jednej z prac przedstawił wyniki swych badań w odniesieniu do początku lat dwudziestych XX w. W tej pracy nie wykorzystano jednak pewnych źródeł, które pozwalają na odtworzenie struktury narodowościowej miasta w schyłkowym okresie międzywojnia. Z kolei Barbara Wachowska zajmowała się strukturą narodowościowo-wyznaniową łódzkiej klasy robotniczej w pierwszym dziesięcioleciu istnienia II Rzeczypospolitej¹. Natomiast zupełnie brakuje prac ukazujących strukturę językową ludności Łodzi w tym czasie. Niniejszy artykuł wychodzi naprzeciw tym postulatom badawczym. Ukazałem strukturę narodowościową, wyznaniową i językową Łodzi w różnych przekrojach czasowych oraz na tle Warszawy, całej ludności miejskiej i globalnej II Rzeczypospolitej.

We wszelkich badaniach statystycznych dotyczących struktury narodowościowej przyjmuje się, że podziały pomiędzy poszczególnymi narodowościami i grupami etnicznymi są wyraźne. Naród to wielka wspólnota o charakterze kulturowym. W odróżnieniu od

---

¹ B. Wachowska, *Struktura wyznaniowo-narodowościowa i społeczno-zawodowa proletariatu łódzkiego (1918–1939)*, „Rocznik Łódzki” 1976, t. XXI, s. 37–59; J. K. Janczak, *Struktura narodowościowa Łodzi w latach 1820–1939*, [w:] *Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944. Wybrane problemy*, red. W. Puś i S. Liszewski, Łódź 1991, s. 42–45.

grupy etnicznej jest zbiorowością wyższego rzędu. Narody dzielą się pod względem pochodzenia na homogeniczne, np. Żydzi (potomkowie starożytnych Hebrajczyków), i powstałe z różnych elementów etnicznych, np. Francuzi. W etnogenezie tego narodu bowiem uczestniczyła ludność pochodzenia celtyckiego, romańskiego i germańskiego. Narodami są więc z pewnością Polacy, Niemcy, Żydzi, Rosjanie, Węgrzy, Rumuni.

Grupa etniczna to z kolei grono ludzi deklarujących wspólnotę odziedziczonej i specyficznej kultury, upowszechniających to przeświadczenie i na jego podstawie podkreślających swą własną odrębność, np. Cyganie. W przypadku pewnej części mieszkańców II Rzeczypospolitej wystąpiły jednak trudności z określeniem własnej narodowości, była to niewątpliwie ta grupa ludności kraju, której świadomość narodowa była dopiero w fazie kształtowania².

Łódź od pierwszej połowy XIX w. była miastem o zróżnicowanej strukturze narodowościowej. W XIX w. wraz z rozwojem gospodarczym i demograficznym zaszły tu duże przeobrażenia w strukturze narodowościowej, wyznaniowej oraz językowej.

W 1820 r. Łódź liczyła tylko 767 mieszkańców. Osiemdziesiąt lat później, w 1914 r., liczba ta wynosiła prawie pół miliona. Był to zatem olbrzymi wzrost. Trzeba tutaj podkreślić, iż na przełomie XIX i XX w. liczba ludności osiedli podmiejskich, takich jak Radogoszcz, Bałuty, Chojny, Brus, doszła do około 100 tys.

Wraz z rozwojem przemysłowym miasta w XIX w. zmieniała się struktura narodowościowa jego mieszkańców. O ile na początku lat dwudziestych XIX w. w Łodzi przeważała ludność polska i katolicka, o tyle już na początku lat trzydziestych XIX w. w mieście zaczęła dominować ludność niemiecka i protestancka. Był to wynik napływu imigrantów, który rozpoczął się od 1823 r. Wśród przybywających do miasta rękodzielników przeważał zdecydowanie żywioł niemiecki. W drugiej połowie XIX w. nastąpiła imigracja ludności głównie pochodzenia polskiego i żydowskiego, ta ostatnia była obecna w Łodzi już w XVIII w. Powszechny spis ludności przeprowadzony na obszarze całego państwa rosyjskiego w 1897 r. wykazał na terenie miasta i osiedli podmiejskich następujące

---

² P. Rybicki, *Naród i państwo. Z rozważań nad relacją między dwiema postaciami wielkiej społeczności*, [w:] *Naród, kultura, osobowość. Księga poświęcona Profesorowi Józefowi Chałasińskiemu*, red. A. Kłosowska (i in.), Wrocław 1983, s. 488–489; J. Tomaszewski, *Rzeczpospolita wielu narodów*, Warszawa 1985, s. 30–34; S. Szynekiewicz, *Silva ethnicum*, „Etnografia Polska” 1996, nr 51, s. 319–323.

proporcje narodowościowe: 145,6 tys. Polaków (46,4%), 92,4 tys. Żydów (29,4%), 67,3 tys. Niemców (21,4%), 7,4 tys. Rosjan (2,4%), 1,3 tys. przedstawicieli innych narodowości (0,4%).

Tak więc u schyłku XIX w. ludność polska była najliczniejszą grupą narodowościową w Łodzi, stanowiła ona bowiem w tym czasie prawie połowę ludności miasta.

W 1914 r. struktura narodowościowa miasta przedstawiała się w sposób następujący: Polaków było 254,8 tys. (50,9%), Żydów 162,4 tys. (32,5%), Niemców 75,1 tys. (15,0%), Rosjan 7 tys. (1,4%), innych 1,2 tys. (0,2%). A zatem w momencie rozpoczęcia pierwszej wojny światowej nadal dominującą grupą narodowościową byli Polacy, którzy stanowili nieco ponad połowę ludności Łodzi. Nastąpił także wzrost liczby Żydów, którzy byli drugą pod względem liczebnym narodowością; niemalże 1/3 ludności miasta w tym czasie to przedstawiciele tej narodowości. Wyraźnie spadła liczba Niemców, choć wciąż utrzymali trzecie miejsce wśród wszystkich nacji. Bardzo nieznacznie zmniejszyła się liczba Rosjan oraz przedstawicieli innych narodowości³.

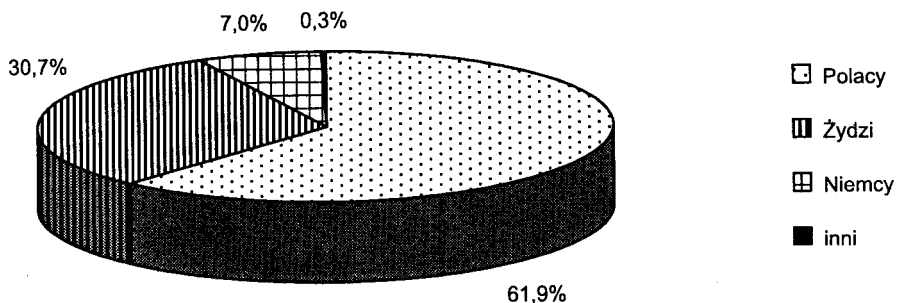
Odrodzone w 1918 r. państwo polskie było konglomeratem różnych nacji, mniejszości narodowe stanowiły ponad 1/3 ogółu mieszkańców kraju. II Rzeczpospolita była państwem o najwyższym odsetku mniejszości narodowych. Na początku lat trzydziestych w żadnym z innych krajów europejskich udział mniejszości narodowych nie przekraczał 30%, podczas gdy w Polsce wynosił on wg różnych szacunków od 32 do 34%⁴.

W styczniu 1918 r., czyli na początku ostatniego roku pierwszej wojny światowej, w mieście mieszkało 341 829 osób. Nastąpił więc wyraźny spadek liczby mieszkańców miasta. Trudno ustalić strukturę narodowościową miasta w momencie zakończenia pierwszej wojny światowej, czyli pod koniec 1918 r., gdyż brak jest jakichkolwiek danych dotyczących tej cechy w omawianym momencie czasu, zarówno jeśli chodzi o materiały archiwalne, jak i wydawnictwa źródłowe. Przedstawienie składu narodowościowego Łodzi możliwe jest dopiero w odniesieniu do 1921 r., wtedy to bowiem został przeprowadzony omówiony wcześniej pierwszy powszechny

³ J. K. Janczak, *Ludność*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta*, red. R. Rosin, t. I, *Do 1918 r.*, red. B. Baranowski i J. Fijałek, Warszawa-Łódź 1988, s. 196–199, tabl. 1; s. 213, 215–219, tabl. 5, 6, 7; idem, *Ludność Łodzi przemysłowej 1820–1914*, „Acta Universitatis Lodziensis” 1982, Folia Historica 11, s. 132–134, tabl. 25.

⁴ W. Michowicz, *Problemy mniejszości narodowych*, [w:] *Polska Odrodzona 1018–1939. Państwo – społeczeństwo – kultura*, Warszawa 1988, s. 285–287.

spis ludności w II Rzeczypospolitej. Strukturę narodowościową Łodzi w 1921 r. przedstawia rys. 1. Zdecydowaną przewagę posiadała więc w tym okresie ludność polska, która stanowiła ponad 60% ogólnej populacji miasta, podobnie jak w okresie poprzedzającym pierwszą wojnę światową; druga pod względem liczebności była ludność żydowska, której odsetek jednak w porównaniu z okresem przedwojennym nieco zmalał. Zdecydowanie zmniejszyła się w porównaniu z okresem zaborów zarówno jeśli chodzi o liczby absolutne, jak i względne liczebność społeczności niemieckiej. Nieznaczny odsetek stanowili w Łodzi Rosjanie, a także w jeszcze mniejszym stopniu Ukraińcy oraz Białorusini. Obecność Rosjan była wynikiem faktu, iż Łódź przed 1914 r. znajdowała się pod zaborem rosyjskim. Główne skupiska dwóch pozostałych nacji wschodniosłowiańskich znajdowały się we wschodniej części państwa polskiego (była to w zdecydowanej większości ludność wiejska), stąd tak znikoma liczba przedstawicieli tych nacji w międzywojennej Łodzi. Podkreślić jednak trzeba, iż Łódź nadal pozostała znaczącym skupiskiem Niemców na obszarze II Rzeczypospolitej⁵.

Rys. 1. Struktura narodowościowa Łodzi w 1921 r.

Źródło: APL, AmŁ, sygn. 23 674, k. 41 (obliczenia własne).

W przypadku Warszawy struktura narodowościowa ludności wyglądała inaczej niż w Łodzi. W Warszawie Polacy stanowili 72,3% ogółu ludności, czyli znacznie więcej niż ludność polska w Łodzi; Żydów było 26,9%, czyli odsetek przedstawicieli tej narodowości był trochę mniejszy niż w Łodzi. Znikomy był odsetek

⁵ Archiwum Państwowe w Łodzi [dalej: APL], Akta miasta Łodzi [dalej: AmŁ], sygn. 23 674, k. 41; Z. Soliński, *Liczba i rozmieszczenie Niemców w Polsce*, Warszawa 1927, s. 1; H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 1998, s. 56, 96, 221; L. Olejnik, *Mniejszości narodowe na wsi polskiej w XX wieku*, „Zeszyty Wiewskie” 2007, z. XII, s. 15.

Niemców mieszkających w Warszawie, nie przekraczał on 1%. Pozostałe narodowości również stanowiły niewielki odsetek ludności tego miasta⁶.

Struktura narodowościowa ludności miejskiej II Rzeczypospolitej w świetle wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z 1921 r. kształtowała się w sposób następujący: Polacy stanowili 65,9% mieszkańców miast, Żydzi 25,7%, Ukraińcy i Rusini (potraktowani w czasie tego spisu łącznie) – 3,6%, Niemcy – 3,2%. Pozostałe narodowości zamieszkujące miasta na ziemiach polskich w tym czasie, czyli przede wszystkim Białorusini, Rosjanie, Czesi, Litwini, stanowili nieduży odsetek ludności miejskiej, nie przekraczający 1%⁷.

W skali całego kraju najwięcej było Polaków – 69,2%, na drugim miejscu sytuowali się Ukraińcy i Rusini – 15,1%, trzecie miejsce zajmowali Żydzi – 7,9%, a czwarte Niemcy – 2,9%⁸.

Dla lat 1922–1930 brak jakichkolwiek danych odnośnie do struktury narodowościowej ludności Łodzi. Trudno określić precyzyjnie, jaki był skład narodowościowy tej metropolii na początku lat trzydziestych XX w., czyli w czasie przeprowadzania drugiego powszechnego spisu ludności na obszarze II Rzeczypospolitej, gdyż podczas tego spisu nie uwzględniona została kwestia przynależności narodowościowej ludności naszego kraju. Deklaracja językowa, składana przez mieszkańców Polski, nie może bowiem być utożsamiana z deklaracją narodowościową. Nie zawsze spisujący właściwie rozumieli pytanie o język. W spisie z 1931 r. zapewne nie wszyscy, którzy podali język polski, byli Polakami. Przywódcy mniejszości narodowych uważali, że w tym spisie liczbę Polaków zawyżono nawet o około 1 mln osób. W odbywającym się w 1930 r. powszechnym spisie ludności w Rumunii uwzględniono zarówno narodowość, jak i język ojczysty. W przypadku mniejszości narodowych, takich jak Węgrzy, Żydzi, Niemcy, istnieje wyraźna różnica pomiędzy liczbą osób deklarujących daną narodowość a liczbą osób deklarujących język tej narodowości. W przypadku Węgrów liczba osób, które podały język węgierski jako język ojczysty, jest większa niż liczba osób deklarujących narodowość

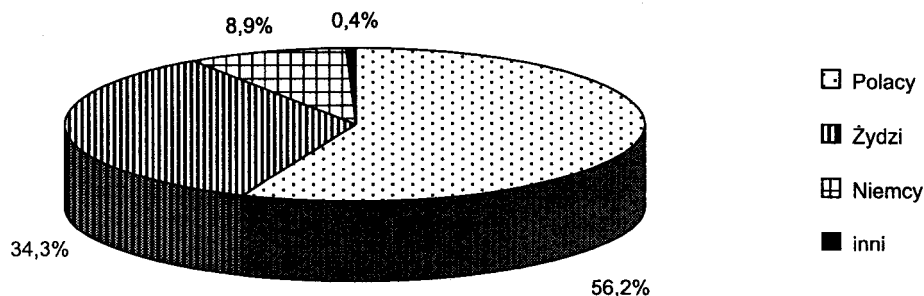
⁶ Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe*. M. St. Warszawa, „Statystyka Polski”, t. 14, s. 13, tabl. 11.

⁷ Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Tablice państwowe*, „Statystyka Polski”, t. 31, s. 56, tabl. 11.

⁸ *Ibidem*.

węgierską, podobna jest w odniesieniu do Niemców, natomiast jeśli chodzi o Żydów, to mamy do czynienia z sytuacją odwrotną, znacznie większa liczba mieszkańców Rumunii podała narodowość żydowską niż zadeklarowała język jidysz. Na Węgrzech podczas powszechnego spisu ludności przeprowadzonego w 1930 r. z kolei większość Żydów, podała język węgierski jako język ojczysty, pewna grupa podała też język niemiecki⁹.

Odtworzenie struktury narodowościowej u schyłku lat trzydziestych możliwe jest dzięki danym odnoszącym się do 1937 r., które znajdują się w Archiwum Akt Nowych w ramach zespołu Ministerstwa Opieki Społecznej oraz w materiałach Wydziału Statystycznego przejętych w okresie okupacji Polski przez administrację niemiecką. Mają one jednak zapewne charakter szacunkowy. W 1937 r. struktura narodowościowa Łodzi przedstawiała się w sposób następujący: Polaków było 389,5 tys. (58,5%), Żydów 207 tys. (31,1%), Niemców 53,7 tys. (8,0%), Rosjan 7,3 tys. (1,0%), Rusinów (Ukraińców i właściwych Rusinów) 3206 (0,4%), Białorusinów 417 (0,06%), przedstawiciele innych narodowości było 4108 (0,6%). Zachowały się dane dotyczące struktury narodowościowej Łodzi na 1 stycznia 1939 r. Dane te, znajdujące się w Archiwum Państwowym w Łodzi, wchodzą w skład zespołu Zarządu Miejskiego w Łodzi. Są to jednak liczby bardzo zaokrąglone, więc zapewne nieprecyzyjnie odzwierciedlające strukturę narodowościową miasta. Strukturę narodowościową Łodzi w 1939 r. przedstawia rys. 2.

Rys. 2. Struktura narodowościowa Łodzi w 1939 r.

Źródło: APL, ZMwŁ, sygn. 51, k. nlb., *Miasto Łódź. Statystyka ludnościowa. Podział ludności miasta według narodowości* (obliczenia własne).

⁹ P. Eberhardt, *Między Rosją a Niemcami. Przemiany narodowościowe w Europie środkowo-wschodniej w XX w.*, Warszawa 1996, s. 226–227, 233–235.

Proporcje pomiędzy poszczególnymi narodowościami nie uległy więc w okresie dwudziestolecia międzywojennego istotnym zmianom. W stosunku do stanu z 1921 r. w 1939 r. zmalał nieco odsetek Polaków i Żydów, wzrósł natomiast odsetek Niemców.

W okresie 1918–1939 nie występowały, tak jak miało to miejsce w okresie zaborów, żadne masowe migracje przedstawicieli poszczególnych narodowości z innych krajów do Łodzi. Imigracja z zagranicy nie odgrywała więc w tym czasie decydującej roli w przyroście ludności miasta. Nie przyczyniły się także zasadniczo do przebudowy składu narodowościowego Łodzi migracje wewnętrzne, choć uczestniczyli w nich również przedstawiciele różnych narodowości.

Duży odsetek Żydów w Łodzi ma ścisły związek z rozmieszczeniem tej narodowości na terenie kraju. W okresie międzywojennym tereny centralnej Polski były dużym skupiskiem ludności żydowskiej, obejmującym ponad 50% wszystkich polskich Żydów. Łódź była obok innych dużych miast, takich jak Warszawa, Wilno, Kraków czy Lwów, znaczącym skupiskiem ludności żydowskiej¹⁰.

Warto także przedstawić rozmieszczenie terytorialne poszczególnych grup narodowościowych w obrębie Łodzi. W okresie dwudziestolecia międzywojennego ludność polska zamieszkiwała głównie peryferyjne dzielnice miasta. Najsłabiej nacja polska zaludniała rejon śródmieścia, a szczególnie jego północną część. Takie rozmieszczenie narodowości polskiej wynikało z faktu, iż była to w większości ludność robotnicza, której poziom życia nie był wysoki.

Żydzi dominowali w dzielnicach centralnych, a szczególnie w północnej części śródmieścia. Przedstawiciele narodowości niemieckiej zasiedlali przede wszystkim południowe dzielnice miasta. Były to zresztą dzielnice miasta o charakterze inteligenckim. Zamieszkiwanie przez Niemców tych rejonów Łodzi było niewątpliwie wynikiem osadnictwa imigrantów pochodzenia niemieckiego z pierwszej połowy XIX w., które dokonało się właśnie na tych obszarach.

---

¹⁰ Archiwum Akt Nowych [dalej: AAN], Ministerstwo Opieki Społecznej [dalej: MOS], sygn. 813, k. 7, tabl. nlb., *Tabela dotycząca zaludnienia województwa łódzkiego*; APŁ, Zarząd Miejski w Łodzi [dalej: ZMwŁ], sygn. 51, k. nlb., *Miasto Łódź. Statystyka ludnościowa. Podział ludności miasta według narodowości*; J. Tomaszewski, *Zarys dziejów Żydów w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1990, s. 11; E. Mendelsohn, *Żydzi Europy środkowo-wschodniej w okresie międzywojennym*, Warszawa 1992, s. 42.

Spółeczność polska występowała na obszarze Łodzi we wszystkich dzielnicach obok innych narodowości. Nieco inaczej sytuacja wyglądała w przypadku Żydów i Niemców. W tych bowiem dzielnicach, gdzie występowały duże skupiska ludności żydowskiej, liczba zamieszkałych tam Niemców była mała i na odwrót. Niemcy poza tym szybciej i lepiej asymilowali się z polskim otoczeniem¹¹.

2. Stosunki wyznaniowe

W XIX w. wraz z rozwojem przemysłu w Łodzi i napływem imigrantów nastąpiły duże przemiany w strukturze wyznaniowej miasta. O ile w 1820 r. katolicy stanowili 64,7%, wyznawcy judaizmu 33,8%, ewangelicy 1,5% całej ludności miasta, to w 1864 r. katolików było 13,1 tys. (39,1%), ewangelików 13,9 tys. (41,4%), przedstawicieli wyznania mojżeszowego 6,5 tys. (19,5%). Ewangelicy stali się więc obok katolików, nieznacznie ich dystansując, dominującą grupą wyznaniową w mieście. Proporcje te zmieniły się jednak w dalszym ciągu i w 1914 r. wyglądały w sposób następujący: katolików było 240,2 tys. (50,7%), wyznawców judaizmu 110,2 tys. (23,1%), ewangelików 122,9 tys. (25,7%), prawosławnych zaś 4,3 tys. (0,9%). Przewaga katolików nad innymi grupami wyznaniowymi była więc w momencie rozpoczęcia pierwszej wojny światowej wyraźna¹².

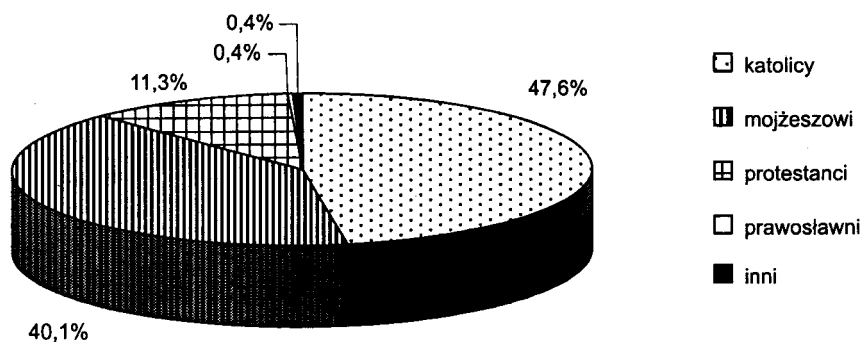
Pierwsza wojna światowa, podobnie zresztą jak w przypadku struktury narodowościowej, spowodowała znaczne przemiany w strukturze wyznaniowej miasta. Zmniejszeniu uległa przede wszystkim społeczność protestancka i prawosławna. Najmniejszy spadek wystąpił w przypadku wyznawców judaizmu. W 1918 r. skład wyznaniowy Łodzi (rys. 3), której ludność spadła z 477 862 do 341 829 (choć 1915 r. przyłączono przedmieścia miasta), był inny niż w 1914 r. Najwięcej było katolików, stanowili oni prawie 50% ludności miasta. Wyznawcy judaizmu to 40,1% wszystkich mieszkańców. Protestantów było ponad 10%. W odniesieniu do okresu poprzedzającego wybuch pierwszej wojny światowej nastąpił niewielki spadek odsetka katolików, znacznie spadł

¹¹ L. Mroczka, *Dynamika rozwoju i struktura społeczno-zawodowa głównych grup etnicznych w Łodzi w latach 1918–1939*, [w:] *Polacy – Niemcy – Żydzi w XIX–XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, red. P. Samuś, Łódź 1997, s. 114–115, ryc. 2, 3, 4.

¹² J. K. Janczak, *Ludność Łodzi przemysłowej...*, s. 108–109, tabl. 19.

odsetek protestantów, przy znacznym wzroście odsetka wyznawców judaizmu¹³.

Rys. 3. Struktura wyznaniowa ludności Łodzi w 1918 r.

Źródło: A. Goerne, *Z zakresu statystyki ludności m. Łodzi*, [w:] *Informator miasta Łodzi z kalendarzem na rok 1919*, red. A. Goerne, M. Hertz, J. Klockman, A. Milker, J. Wojciechowski, Łódź 1919, s. 25, tabl. 1 (obliczenia własne).

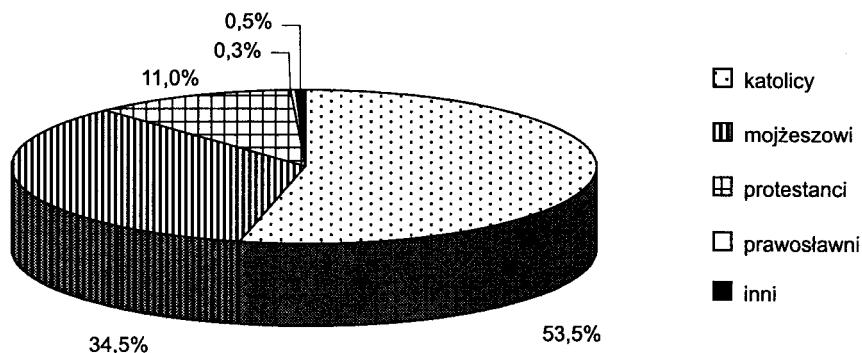
Przeprowadzony 30 września 1921 r. na obszarze II Rzeczypospolitej powszechny spis ludności dostarczył danych odnoszących się do struktury wyznaniowej Łodzi. Na terenie miasta żyło w tym czasie 451 974 osoby. Strukturę wyznaniową miasta w tym okresie przedstawia rys. 4. Udział ludności katolickiej w strukturze wyznaniowej Łodzi wynosił ponad 50%, co niewątpliwie związane jest z rozwojem demograficznym miasta po zakończeniu drugiej wojny światowej, który spowodował zwiększenie się społeczności katolickiej w mieście, a to z kolei miało wpływ na zmniejszenie się odsetka społeczności mojżeszowej. Odsetek protestantów utrzymał się właściwie na tym samym poziomie co w 1918 r.¹⁴

W Warszawie struktura wyznaniowa ludności w 1921 r. różniła się zasadniczo od struktury wyznaniowej mieszkańców Łodzi w tym czasie. W Warszawie katolicy stanowili 63,8%, czyli odsetek wyznawców katolicyzmu w Warszawie był większy niż w Łodzi. Wyznawców religii mojżeszowej było 33,1%, nieco więc mniej niż w Łodzi, choć podobieństwo było w tym przypadku dość znaczne, tak samo jak w przypadku prawosławnych, którzy stanowili

¹³ A. Goerne, *Z zakresu statystyki szkolnej*, [w:] *Informator m. Łodzi*, red. A. Goerne, M. Hertz, J. Klockman, A. Milker, J. Pełka, J. Wojciechowski, Łódź 1919, s. 25, tabl. 1; J. K. Janczak, *Ludność*, s. 196, tabl. 1.

¹⁴ APŁ, AmŁ, sygn. 23 674, k. 41; J. K. Janczak, *Struktura narodowościowa Łodzi...*, s. 51–52.

w Warszawie 0,6%, trochę zatem więcej niż w Łodzi. Odsetek protestantów był jednak w Warszawie bardzo niski, wynosił bowiem tylko 1,9%¹⁵.

Rys. 4. Struktura wyznaniowa ludności Łodzi w 1921 r.

Źródło: APL, AmŁ, sygn. 23 674, k. 41 (obliczenia własne).

Struktura wyznaniowa ludności miejskiej II Rzeczypospolitej przedstawiała się następująco: katolicy stanowili 57,0% ludności kraju, izraelici – 32,4%, protestanci – 3,9%, unicy – 3,5%, natomiast prawosławni – 2,7%. Dwie największe grupy wyznaniowe w obrębie miast Polski międzywojennej to katolicy i izraelici¹⁶.

W 1921 r. dominującą grupą wyznaniową w skali całego kraju byli katolicy, było ich bowiem 62,4%, drugą pod względem wielkości grupą wyznaniową byli unicy – 11,7%, trzecie miejsce zajmowali prawosławni – 10,9%, czwarte przedstawiciele religii mojżeszowej – 10,7%, piąte natomiast przedstawiciele wyznania protestanckiego – 3,7 %¹⁷.

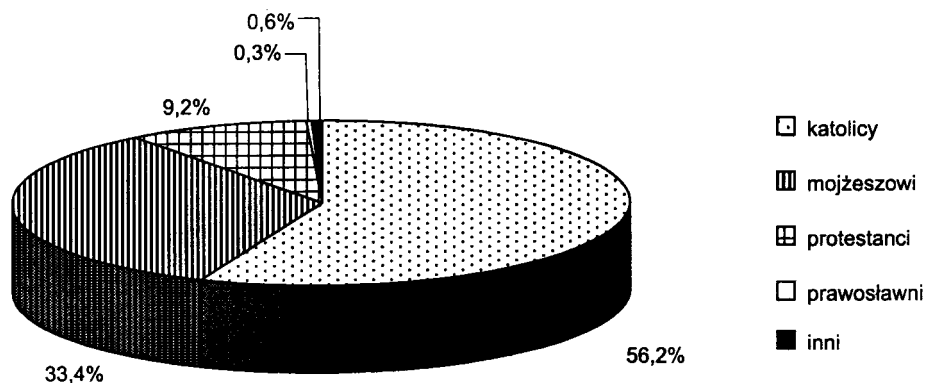
Podobnie jak w przypadku struktury narodowościowej, dla lat 1922–1930 brak informacji o strukturze wyznaniowej Łodzi. Precyzyjne dane o stosunkach wyznaniowych Łodzi zachowały się natomiast po drugim powszechnym spisie ludności dokonany 9 grudnia 1931 r. Miasto liczyło wówczas 604 629 mieszkańców. Strukturę wyznaniową Łodzi w 1931 r. przedstawia rys. 5. Wynika

¹⁵ Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. M. St. Warszawa*, „Statystyka Polski”, t. 14, s. 13, tabl. 11.

¹⁶ Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 września 1921 roku. *Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Tablice państwowe*, „Statystyka Polski”, t. 31, s. 56, tabl. 11.

¹⁷ *Ibidem*.

z niego, iż nadal dominującą grupą wyznaniową w mieście byli katolicy. Można mówić o względnie ustabilizowanym składzie wyznaniowym Łodzi w ciągu trzynastu lat od zakończenia pierwszej wojny światowej. Niemniej jednak podkreślić trzeba powolny, lecz stały wzrost ludności katolickiej w mieście od zakończenia pierwszej wojny światowej.

Rys. 5. Struktura wyznaniowa ludności Łodzi w 1931 r.

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski”, seria C, z. 67, s. 14, tabl. 10.

Korelacja pomiędzy wyznaniem a narodowością występowała szczególnie wyraziście w odniesieniu do ludności żydowskiej, wśród której nie było właściwie wyznawców innych religii niż judaizm. Wśród osób wyznania mojżeszowego występowały jednak osoby uważające się za Polaków. Wyznawcami katolicyzmu byli w zdecydowanej większości Polacy. Podobna analogia występowała w odniesieniu do ewangelików, wśród których dominowali Niemcy. Liczebność osób narodowości polskiej wyznania ewangelickiego występująca w mieście na początku lat dwudziestych (około 6 tys.) była zbliżona do liczby niemieckich wyznawców katolicyzmu (około 5 tys.)¹⁸.

¹⁸ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski”, seria C, z. 67, s. 14, tabl. 10; J. Tomaszewski, *Niepodległa Rzeczpospolita*, [w:] *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce*, red. J. Tomaszewski, Warszawa 1993, s. 157–158; L. Mroczka, *op. cit.*, s. 102–103.

W Warszawie katolików było 66,8%, wyznawców religii mojżeszowej – 30,0%, protestantów – 1,8%, prawosławnych – 0,7%. Odsetek katolików był więc w Warszawie wyższy aniżeli w Łodzi, natomiast odsetek wyznawców judaizmu było nieco mniejszy w Warszawie niż w Łodzi, zdecydowanie natomiast mały był w porównaniu z Łodzią udział protestantów w globalnej liczbie ludności miasta. Nieznacznie większy aniżeli w Łodzi był udział prawosławnych w strukturze wyznaniowej Warszawy¹⁹.

W przypadku struktury wyznaniowej ludności miejskiej całego kraju w 1931 r. widoczna była zdecydowana przewaga katolików, których było 63,7%, na drugim miejscu znajdowali się wyznawcy judaizmu – 27,2%, trzecie miejsce zajmowali unicy – 3,6 %, protestanci stanowili 2,7%, prawosławni – 2,1%. Zaznaczyć trzeba, iż w latach 1921–1931 nastąpił wzrost odsetka katolików w miastach, przy jednoczesnym spadku odsetka wyznawców judaizmu. Świadczy to o stopniowej polonizacji miast w okresie istnienia II Rzeczypospolitej. W przypadku dwóch pierwszych wymienionych grup wyznaniowych ich wskaźniki nie odbiegały zasadniczo od wskaźników łódzkich, natomiast odsetek protestantów był w odniesieniu do całej ludności miejskiej polski zdecydowanie niższy niż w Łodzi, natomiast prawosławnych wyższy²⁰.

Struktura wyznaniowa ludności całego kraju różniła się dość znacznie od struktury wyznaniowej ludności miejskiej. Katolicy stanowili 64,7%, prawosławni – 11,7%, unicy – 10,4%, mojżeszowi – 9,7%, protestanci – 2,6%. Znacznie większy odsetek przedstawicieli prawosławia i innych Kościołów obrządku wschodniego wynikał z faktu, iż ludność tych wyznań mieszkała głównie na wsi²¹.

Informacje o strukturze wyznaniowej Łodzi w odniesieniu do 1937 r. zachowały się we wspomnianym zespole Ministerstwa Opieki Społecznej. Uderza jednak zupełna zbieżność pomiędzy liczebnością katolików i Polaków, podobnie jest w przypadku liczebności przedstawicieli wyznania mojżeszowego i Żydów oraz

¹⁹ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto st. Warszawa*, „Statystyka Polski”, seria C, z. 49, s. 18, tabl. 10.

²⁰ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Polska (dane skrócone)*, „Statystyka Polski”, seria C, z. 62, s. 22, tabl. 5; A. Krasieński, *Struktura narodowościowa miast polskich*, „Sprawy Narodowościowe” 1937, nr 3, s. 274–275.

²¹ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania [...] (dane skrócone)*, s. 22, tabl. 5.

protestantów i Niemców, prawosławnych i Rosjan czy Rusinów i greko-katolików. Katolików było w tym czasie w Łodzi 389,5 tys. (58,5%), wyznawców religii mojżeszowej 207 tys. (31,1%), ewangelików 53,7 tys. (8,0%), prawosławnych 7,3 tys. (1,0%), greko-katolików 3206 (0,4%), przedstawicieli innych wyznań 4525 (0,6%)²².

Rozmieszczenie przedstawicieli występujących w Łodzi grup wyznaniowych w poszczególnych dzielnicach w odniesieniu do 1918 r. było, podobnie jak w przypadku narodowości, nierównomierne. Katolicy stanowili zdecydowaną większość w południowych, wschodnich i zachodnich dzielnicach miasta, czyli na terenie Chojen, Karolewa, Widzewa oraz w niektórych rejonach północnej części Łodzi. Katolicy zamieszkiwali więc głównie dzielnice peryferyjne.

Ludność wyznania mojżeszowego skoncentrowała była w centralnych dzielnicach miasta. Najmniejsze skupiska wyznawców judaizmu występowały na peryferiach miasta. Można mówić o pewnej korelacji, która zachodziła pomiędzy rozmieszczeniem katolików i wyznawców judaizmu na obszarze Łodzi. Dzielnice o dużym skupisku katolików charakteryzowały się z kolei małym odsetkiem ludności mojżeszowej. Tendencja ta była z kolei odwrócona w przypadku dzielnic o wyraźnej przewadze izraelitów.

Protestanci zamieszkiwali przede wszystkim zachodnie i niektóre centralne dzielnice miasta. Protestanci, podobnie zresztą jak katolicy, najsłabiej byli reprezentowani w dzielnicach o dużym udziale ludności mojżeszowej²³.

Rozmieszczenie w obrębie miasta poszczególnych grup wyznaniowych zapewne nie zmieniło się zasadniczo w ciągu dwudziestolecia międzywojennego. W 1931 r. ludność katolicka zdecydowanie przeważała nad innymi wyznaniem w dzielnicach peryferyjnych, gdzie stanowiła 67,0% mieszkańców tych dzielnic. Dzielnice peryferyjne bowiem zamieszkałe były, jak już wspomniano, przez robotniczą ludność polską, a przedstawicieli innych wyznań było mniej. W dzielnicach centralnych katolicy, którzy nie stanowili tutaj nawet połowy mieszkańców, tylko nieznacznie przeważali nad wyznawcami judaizmu, których odsetek był w tych dzielnicach bardzo duży i wynosił 43,7%. Odsetek protestantów w dziel-

---

²² AAN, MOS, sygn. 813, k. 7, tabl. nlb., *Tabela dotycząca zaludnienia województwa łódzkiego*.

²³ E. Grabowski, *Łódź w trzyleciu 1918–1920. Stan ludności i jej dzielnic*, [w:] *Statystyka miasta Łodzi*, s. 10–11, tabl. nlb. (dotycząca rozmieszczenia przedstawicieli poszczególnych wyznań w Łodzi w 1918 r., w okresie tym było XVIII okręgów statystycznych).

nicach centralnych i dzielnicach peryferyjnych był prawie taki sam, choć nieco większy w dzielnicach centralnych²⁴.

Dzielnice zamieszkałe przez ludność katolicką miały więc polski charakter, choć i wśród Polaków zdarzali się przedstawiciele innych wyznań (głównie protestanci), podobna zresztą sytuacja występowała u Niemców (społeczność Niemców-katolików). W obrębie społeczności żydowskiej występował także pewien odłam, który nie wyznawał judaizmu. Niemniej jednak rejony, gdzie dominowali wyznawcy tej religii, miały zdecydowanie żydowski charakter²⁵.

3. Stosunki językowe

Przedstawienie struktury językowej Łodzi możliwe jest tylko w odniesieniu do początku lat trzydziestych XX w. Dane o języku ojczystym ludności II Rzeczypospolitej zebrane zostały podczas drugiego powszechnego spisu ludności z 9 grudnia 1931 r.²⁶

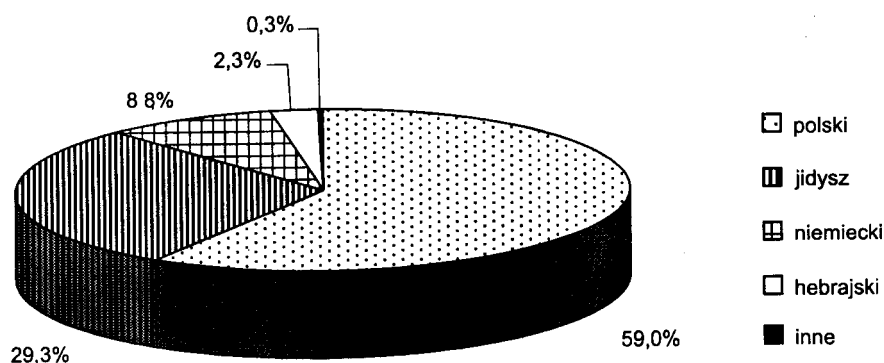
Ten spis wykazał, iż na terenie Łodzi ludność zadeklarowała jako język ojczysty różne języki, choć część z tych języków znalazła się w kategorii „inne”. Języki, które zostały uwzględnione podczas drugiego powszechnego spisu ludności – podane z nazwy – należą do kilku grup językowych: słowiańskiej, germańskiej, semickiej i bałtyjskiej. W przypadku grupy językowej słowiańskiej były to następujące języki: polski, rosyjski, ukraiński, białoruski i ruski. Do grupy germańskiej zalicza się język niemiecki i jidysz. W obrębie grupy semickiej występuje język hebrajski. Grupę bałtyjską reprezentuje język litewski. Strukturę językową Łodzi w 1931 r. przedstawia rys. 6. Do najczęściej używanych zaliczyć należy język polski, który podało 59,0% ludności miasta, oraz jidysz – 29,3%. Wątpliwości wzbudza fakt zadeklarowania przez dość znaczną część ludności żydowskiej języka hebrajskiego, który w odróżnieniu od języka jidysz, będącego językiem potocznym, koniecznym do codziennej egzystencji w obrębie najbliższej rodzi-

²⁴ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski”, seria C, z. 67, s. 15, tabl. 11.

²⁵ L. Mroczka, *op. cit.*, s. 102–103.

²⁶ J. Tomaszewski, *Niepodległa Rzeczypospolita...*, s. 158; T. Stpi-czyński, *Ludność ziem polskich podczas pierwszej wojny światowej oraz państwa polskiego w latach 1919–1939*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 20, s. 74–75.

ny czy społeczności żydowskiej, był używany i znany przez wąski krąg duchowieństwa żydowskiego oraz intelektualistów żydowskich. Podanie języka hebrajskiego podczas powszechnego spisu w 1931 r. jako języka ojczystego przez część społeczności żydowskiej było zapewne wynikiem działań syjonistów, którzy głosili ideę powrotu Żydów do Palestyny i wzywali Żydów do podkreślania swej odrębności narodowej. Zaznaczyć także należy, iż wśród osób deklarujących język polski jako ojczysty była pewna liczba Żydów. Zapewne także część Niemców podała podczas drugiego powszechnego spisu ludności język polski. W przypadku Łodzi bowiem zachodził proces, który rozpoczął się w jeszcze w XIX w., a polegał na wzajemnym oddziaływaniu na siebie kultury polskiej, żydowskiej, niemieckiej i rosyjskiej. Polonizacja przynajmniej części ludności niemieckiej dokonywała się już od pierwszej połowy tego stulecia, osiągając największy rozmiar na przełomie lat osiemdziesiątych/dziewięćdziesiątych XIX w.²⁷

Rys. 6. Struktura językowa ludności Łodzi w 1931 r.

Źródło: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski”, seria C, z. 67, s. 14, tabl. 10 (obliczenia własne).

²⁷ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski”, seria C, z. 67, s. 14, tabl. 10; Y. Domb, *Statement by the Lubavitcher Rebbe, Rabbi Shulem ben Schneersohn, on Zionism*, [w:] *Zionism Reconsidered: The Rejection of Jewish Normalcy*, red. M. Selzer, London 1970, s. 11–18; S. Pytlaś, *Problemy asymilacji i polonizacji społeczności niemieckiej w Łodzi do 1914 r.*, [w:] *Niemcy w Łodzi do 1939 r.*, red. M. Wilk, Łódź 1996, s. 13–20; P. Samuś, *Łódź – mała ojczyzna Polaków, Niemców, Żydów*, [w:] *Polacy – Niemcy – Żydzi w Łodzi...*, s. 118–121, 131–136.

W Warszawie w 1931 r. również dominował język polski – 70,5%, drugie miejsce zajmował język jidysz – 26,7%, po nim język hebrajski – 1,6%. Język niemiecki został uznany jako ojczysty tylko przez 0,1% ludności Warszawy. Przewaga języka polskiego była więc bardziej widoczna w Warszawie niż w Łodzi. Wyraźnie znikomy był w stolicy odsetek osób, które podały język niemiecki²⁸.

Struktura językowa ludności miejskiej wyglądała w przypadku głównych języków następująco: język polski – 68,3%, jidysz – 22,0%, niemiecki – 2,6%, hebrajski – 2,3%, język ukraiński – 2,1%, pozostałe języki nie przekraczały 2%. Większy aniżeli w Łodzi był w przypadku całej ludności miejskiej udział ludności deklarującej język polski, mniejszy natomiast udział osób deklarujących język jidysz, zdecydowanie mniejszy udział ludności niemieckojęzycznej²⁹.

Podobnie jak w przypadku struktury wyznaniowej, proporcje pomiędzy poszczególnymi językami były odmienne, gdy porówna się strukturę językową ludności miejskiej i kraju. W skali całego kraju język polski podało 68,9%, ukraiński – 10,0%, jidysz – 7,7%, ruski – 3,8%, białoruski – 3,1%, niemiecki – 2,3%, hebrajski – 0,7%. Zauważalny jest więc większy, w porównaniu z ludnością miejską, odsetek osób, które podały podczas dokonywania drugiego powszechnego spisu ludności w II Rzeczypospolitej języki: ukraiński, ruski i białoruski³⁰.

W dzielnicach centralnych połowa ludności używała więc języka polskiego, a ponad 1/3 jidysz, niecałe 10% niemieckiego. W dzielnicach peryferyjnych zdecydowanie dominował już język polski, ponieważ, jak już wspomniano, były to dzielnice zamieszkane głównie przez ludność polską³¹.

²⁸ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto st. Warszawa*, „Statystyka Polski”, seria C, z. 49, s. 18, tabl. 10.

²⁹ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r., Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Polska (dane skrócone)*, „Statystyka Polski”, seria C, z. 62, s. 27, tabl. 7.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski”, seria C, z. 67, s. 16, tabl. 12.

ARKADIUSZ RZEPKOWSKI

National, Confessional and Language Structure of the Society of Łódź in the Times of the Second Polish Republic

A number of citizens rapidly increased in Łódź after 1820. It was a result of its economical growth. Łódź became a conglomeration of different nations, religions and languages. World War I brought economical and demographical regress. After its end another growth in number of people took place. The population was still a cultural mixture.

In all statistic researches concerning national structure it is claimed that differences between particular nationalities and ethnic groups are very clear. A nation is a huge community with its cultural character. Whereas an ethnic group it's a community of higher level. We divide nations according to homogeneous origin, e.g. the Jewish people (descendants of ancient Hebrews), and the ones which draw their origin from various ethnic elements, e.g. the French people. Those of Celtic, Romance and Germanic origin took part in the ethnogenesis of a nation. Therefore Poles, Germans, Jews, Russians, Hungarians and Roumanians are nations. As for an ethnic group, this is a group of people being a community of inherited, specific culture. The group highlights its separateness based on this rule, e.g. the Gipsy people.

Presentation of national structure of Łódź is possible when we think of 1921. Then the first Census was run in the Second Polish Republic. So in this period of time, like before the World War I, Polish nation was the majority. It was more than 60% of entire population of this city. The Jewish people were on the second position, which was about 30%. The number of the German people decreased considerably comparing to the period of annexation, both when considering absolute numbers and directed numbers. They were estimated at about a few per cent in the national structure of Łódź. However we should underline that Łódź remained an important concentration of the German people in the area of the Second Polish Republic.

While the Census in 1931 only its language structure was established apart from the national structure of the country. A language declaration, which was declared by inhabitants of Poland, may not be recognized as a national declaration. It is confirmed by experiences of other countries. While the Census in Romania in 1930 both nationality and mother tongue were taken into account. As to national minorities such as Hungarians, Jews, Germans there is an important difference between the number of people declaring a certain nationality and the number of those declaring a language of the nationality. Next, in 1930, while the Census in Hungary, 97.1% of Jews pointed Hungarian as their mother tongue.

In the Census in 1931 not all the ones who declared Polish language were Poles. Leaders of national minorities thought that the number of Poles was overestimated in the Census at about one million people. The reconstruction of national structure of Łódź at the end of thirties is possible thanks to the data

from 1937. It is situated in New Record Office which belongs to Ministry of Social Care and it is also included in the records of the statistics department – it was overtaken by German administration while Polish occupation. This data can be only considered on the basis of its estimated character. The national structure in Łódź in 1937 appears in the following way: Poles – 58.5%, Jews – 31.1%, Germans – 8.0%, Russians – 1.0%, Ukrainians and Ruthenians – 0.4%, Belorussians – 0.06%, others – 0.6%. The proportions among particular nations did not change much within the interwar period of twenty years. The percentage of Poles and Jews decreased a little, while the percentage of Germans increased slightly at that time.

In 1921 there were more than 50% Catholics in Łódź which is undoubtedly connected with demographic development of the city after the end of World War II. It caused a growth in the number of Catholics there. 1/3 of Łódź citizens were people of Jewish faith, Protestants – 10%. This proportion was established at this level throughout the interwar period of twenty years.

Presenting a language structure of Łódź is possible only when we think of 1931. Most of the citizens pointed Polish as their mother tongue – 50%, Yiddish was chosen by 29.3%, the next one was German. A certain group of representatives of the Jewish society indicated Hebrew while the Census, though a real knowledge of this language must have been poor.